

Сухомлинову Олексій

АМБІВАЛЕНТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ПОГРАНИЧЧЯ (НА ПРИКЛАДІ КРЕСІВ)

Поняття “Креси” є не стільки ім’ям власним, скільки загальним. Не заглиблюючись у деталі, дане поняття називає регіон, що не відповідає універсальності та виключений з неї [17; 139].

Польсько-українське пограниччя, тобто південно-східні Креси, як частина Речі Посполитої, були тісно пов’язані з історією, культурою, традиціями та ментальністю народів та народностей, які мешкали на цих теренах. Надзвичайна різноманітність представлених етносів та складність історично-політичних процесів визначали колорит та специфіку повсякденного буття. Культурний, мовний та релігійний плюралізм на тлі екзотичної степової природи сформували унікальний образ українських земель. Аналізуючи проблему механізмів функціонування пограниччя у так званій історичній пам’яті, художньому світі літературних творів, а також у свідомості сучасного покоління України та Польщі, треба чітко усвідомлювати, що візія Кресів є продуктом уявлення, особистого досвіду та переживань, стереотипів та архетипів, які разом з розглядуваною територією трансформувалися в часі та еволюціонували у просторі, модифікуючись одночасно з колективною свідомістю людей, з яких власне й складалося пограниччя. Отже *кресовість*, чи *пограничність*, являють собою своєрідну систему світоглядів та світосприйняття, філософію екзистенції, що під впливом геополітичних та соціальних чинників змінюється у часі та просторі.

З перспективи сьогодення Креси можуть розглядатись як явище суспільно-політичне, суспільне або культурно-мистецьке. Незалежно від розглядуваного аспекту часопростір колишнього польсько-українського пограниччя належить до минувшини, а отже може бути об'єктивно досліджений. Проте сучасні дослідники часто припускаються фатальної помилки, сприймаючи та аналізуючи феномен польсько-українського культурного співіснування і взаємодії через призму суб'єктивного й емоційно забарвленого художнього світу окремих митців пограниччя або спогадів колишніх кресівців.

Насичена подіями історія та поліетнічний образ благодатної української землі були невичерпним джерелом натхнення для вразливої мистецької свідомості та нескінченної кількості міфів для місцевого люду. *Саме кресові міфи, легенди, утопії, стереотипи, архетипи*, незалежно від семантичних нюансів, будучи специфічними проявами колективної свідомості, визначали напрям і склад мислення цілих поколінь і ставали чи не найважливішим аргументом в одвічному дискурсі про польську екзистенцію на Кресах. Аналізуючи явища східного польського пограниччя, маємо брати до уваги наявність власної онтології, власного центрального краєвиду, власної ідентичності та аксіології [15; 9].

В залежності від історичного моменту, культурної епохи, домінуючої естетичної доктрини чи особистості письменника тематика польсько-українського пограниччя набувала якісно нового звучання та форм інтерпретацій. Через згадуваний суб'єктивізм та сентименталізм Креси й дотепер викликають широку дискусію навіть серед представників цієї субкультури.

На сьогодні важливим джерелом знань та інформації про пограниччя та засади його функціонування є чисельні наукові опрацювання дослідників у різних галузях. Складність і надзвичайність цього суспільно-культурного явища вимагає всебічного вивчення та інтердисциплінарного підходу до аналізу цього регіону, його мешканців та міжлюдських реляцій. Такий підхід

значно поширює горизонти дослідження, дозволяє інтерпретувати значно більшу кількість матеріалів і водночас є причиною суперечок та певної розгубленості у наукових колах. Сучасний дискурс польсько-українського пограниччя та форм його прояву є красномовним доказом актуальності цієї проблеми.

Дуже багато у напрямку опрацювання питань кресової культури зробили польські дослідники, вони передусім розробили теоретичні принципи функціонування складного організму польсько-українського пограниччя, а також намагаються визначити засади застосування термінологічного апарату. В основу їх розвідок було покладено напрацювання польських та зарубіжних вчених, таких як *E. Wiegandt*, *R. MacIver*, *U. Eco*, *F. Gross*, *Yu-Fu-Tuan* та багатьох інших літературознавців, культурологів, соціологів тощо, завдяки чому вдалося створити своєрідну школу. Слід підкреслити, що у середовищі польських дослідників пограниччя ведеться досить інтенсивна полеміка, що свідчить про неординарність та контроверсійність явища Кресів та відсутність спільної думки щодо цього питання.

С. Уляш вважає, що

На сьогоднішній день Креси є феноменом, культурною категорією, це означає, що проявляються вони у символічному, сублімованому просторі та означають певний стан свідомості, тип вразливості та уявлення, інакше кажучи, світосприйняття. [14; 22]

Якщо сприймати польсько-українське пограниччя власне у такий спосіб, може виникнути небезпека перцепції Кресів виключно до світогляду окремих особистостей, чи то дослідника, чи то досліджуваного, коли ми аналізуємо художні твори чи спогади представників цієї субкультури. Звичайно, ми маємо всі підстави говорити про так звані „приватні Креси”, Креси Міцкевича, Гошинського чи Івашкевича, проте вони мають розглядатись у контексті загальних та об’єктивних механізмів та тенденцій, що мали місце на розглядуваних територіях.

Щодо питання амбівалентності перцепції польсько-українського пограниччя слушно висловлюється З. Надер:

Відомо, що поняття Кресів не є популярним у наших сусідів, особливо зі Сходу. Причина доволі проста, бо те поняття Кресів, яке ми вживаємо, яке розглядаємо з різних боків, є поняттям етноцентричним.

Тому ми вважаємо дуже важливим взяти до відома точку зору української сторони та усіх сусідніх народів [8; 292].

Нажаль проблеми культурного пограниччя ще не набули широкої популярності в наукових колах України. Лише іноді деякі українські науковці включаються у річище кресового дискурсу з різкою критикою „експансивних” тенденцій польських колег. Переважна більшість вітчизняних дослідників зосереджується на загальних та більш абстрактних теоріях багатокультурності, мультикультуралізму, інтеркультуралізму, плюралізму культур тощо, розглядаючи питання культурного діалогу чи полілогу. Основну частину досліджень присвячено сучасним проблемам українського суспільства в контексті постколоніальних тенденцій або країнам, далеким від польсько-українського пограниччя будь-то Західна Європа, чи то Америка.

Складається враження, що українські дослідники свідомо уникають складних й у певному сенсі контроверсійних тем, пов'язаних з минушиною та буттям на одній території двох сусідніх народів. Існуючі наукові розвідки, що стосуються взаємодії та контактів між Україною та Польщею, у тому числі літературних, майже не мають ознак дискурсу культурного пограниччя, чим безумовно є Креси. Щоправда, у 2005 році професор Р. Радишевський ініціював широке обговорення цього питання, організувавши наукову конференцію під назвою „Українська школа” в літературі та культурі українсько-польського пограниччя”. На жаль, це не призвело до дискусії, на яку розраховували організатори. Проте літературознавець зі Львова Є. Нахлик вважає:

„Проблема кресів обговорюється також і в Україні. Ми обговорювали поняття пограниччя , багатокультурності, багатомовності культур та мов. (...) Якщо йдеться про ці питання, то нам близькі погляди французького професора Beauvois. Що стосується теоретичних висновків, то дуже мені подобався реферат Кшиштофа Квасневського. Мабуть, його сприйняла би більшість українських дослідників, тому що є прихильний до кресової проблематики [7; 290].¹

Безперечно, погляди К. Квасневського² і деяких інших вчених, які вважають, що поняття Креси містить експансивний елемент, є близькими мешканцям Західної України, де все ще живі, правда дещо модифіковані, стереотипи. Ситуація дуже нагадує польсько-німецькі реляції щодо пограниччя у Сілезії. Однак ми не можемо не зауважити, що чим далі на Схід від Львова, тим більша різниця у підходах та трактуваннях розглядуваного суспільно-культурного явища. Підтвердженням нашої думки може бути висловлювання польського дослідника С. Уляша, який, згадуючи наукову конференцію „Діалог культур спільнот пограниччя”, сказав наступне:

Брали в ній участь колеги з України – зі Львова та Києва. Сьогодні частково підтвердилося бачення зі Львова, хоча генералізація у цьому питанні є дуже небезпечна, тому що було кілька таких думок, що Креси це облога, певна агресія і так далі. У свою чергу колеги з Києва про щось таке не говорять, для них історія є більш нейтральною [13; 306].

Негативна перцепція спільної спадщини Кресів є постколоніальним синдромом, що посилюється існуючою суспільно-політичною ситуацією у багатонаціональній українській державі, громадяни якої тільки-но здобувають досвід державотворення, переживаючи складні процеси формування суспільно-культурної системи. Багатонаціональна, мультикультурна та багатомовна Україна, чого не можна сказати про моноетнічну Польщу, в силу історичних

¹ Наводимо цитату мовою видання, де був опублікований виступ: Problem kresów dyskutowany jest również na Ukrainie. Mówiliśmy o pojęciach pogranicza, wielokulturowości, wielojęzyczności kultury i literatury. (...) Jeśli chodzi o te zagadnienia, to bliskie są nam poglądy francuskiego profesora Beauvois. Ze względu na wnioski teoretyczne bardzo podobał mi się referat profesora Krzysztofa Kwaśniewskiego. Podobnie przyjąłaby go zapewne większość badaczy ukraińskich, ponieważ jest przychylny dla problematyki kresowej.

² Висловлювання та думки К. Квасневського будуть наведені у тексті дещо пізніше.

обставин зазнала впливу двох цілком відмінних культур та систем цінностей, російської та за посередництвом Польщі – європейської. Саме через це існує так звана „ідея двох Україн” [11], але передусім держава розділена зовнішніми та внутрішніми стереотипами, штучне культивування яких призводить до негативної оцінки цілої країни та суспільства³.

Аналізуючи праці українських дослідників, можна стверджувати, у науковому середовищі замість поняття *пограниччя культур* більш поширений (і в основі своїй нейтральний) термін *мультикультуралізм*. Очевидно, більшість науковців спирається на праці *J. Hartley*, який згадане визначення розуміє „*означення і вивчення суспільства як такого, що вміщує численні відмінні, але взаємно пов’язані культурні традиції та практики, які часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства. Із визнання суспільства мультикультурним випливають два основні наслідки:*

- *переосмислення уявлень про культурну єдність (цілісність) суспільства, що включає відмову від спроб “інтегрувати” різні етнічні групи, оскільки інтегрування передбачає перетворення на “невідрізненну” частку панівної культури;*
- *переосмислення поняття культурного різноманіття: слід враховувати владні відносини, відносини домінування між різними культурними (етнічними, соціальними) групами, аналізувати міжкультурні взаємини як такі між сильними (домінуючими) та слабкими (пригнобленими) культурами, а не просто стимулювати “інтерес до екзотичного”[3; 189-190].*

Як бачимо, дослідник наголошує на тому, що всі культури чи їхні елементи, представлені на певному ареалі, визначають спільну для всіх

³ Дозволимо собі навести висловлювання З. Найдера: „*Naukowiec polski jadący w tej chwili na Ukrainę czy na Białoruś jest działaczem politycznym czy chce, czy nie chce. Bo on przyjechał z tego kraju, który jest taki, jaki jest, i przyjeżdża do czegoś, co jest delikatnie mówiąc w stanie “galarety” – ‘Польський вчений, який у даний момент виїжджає на Україну чи Білорусь є політичним діячем чи хоче він цього, чи ні. Бо він приїздить з такої країни, яка є така, яка є, і приїжджає до чогось, що є, делікатно висловлюючись, у стані «холодцю»’* [Por. 10; 292].

субкультуру. Тобто культурний образ регіону являє собою мозаїку, де окремі деталі створюють цілісність, а єдність проявляється через різноманітність.

Український літературознавець Т.Денисова вважає, що *мультикультуралізм* – поняття реальне, сучасне, неоднозначне. Можна його визначити як стан культури у сучасному демократичному суспільстві, де в атмосфері легітимної рівності громадян вільно реалізуються культурні запити і традиції всіх груп і верств населення та окремих індивідів [1].

У наведеному визначенні, як одна з основних засад існування *мультикультуралізму*, чітко зазначається демократичність суспільства, причому розглядуване поняття охоплює всі суспільні групи.

Молодий вчений, представник Східної України, І. Соломадін підкреслює: „*поняття мультикультуралізму можна визначити так: “Мультикультуралізм, або ж культурний плюралізм – термін, що характеризує співіснування в межах однієї території (країни) багатьох культур, і жодна з них не є панівною”* [9].

Порівнюючи наведені визначення мультикультуралізму, неважко зауважити вплив хорватського культуролога *Саїна Драгоєвича* (Sanjin Dragoević) [Пор. 2; 11-18], що підтверджує одна з цитат І. Соломадіна:

В подальшому нашому викладі, ми будемо вживати термін полікультурність, як його вживає Драгоєвич, маючи на увазі “пошанування й підтримку всіх культурних потреб і способів життя, що існують у суспільстві, – не лише культур етнічних, мовних меншин, але й геїв та лесбійок, традиційних селянських субкультур, інвалідів, тощо”. А терміни багатокультурність, мультикультуралізм, інтеркультуралізм як синоніми до полікультурності [10].

На нашу думку, розглядувані поняття мають характер загальний, неоднозначний, розбіжності у їх трактуванні свідчать про нестабільність семантичного значення та наявність цілої низки додаткових сенсів. Говорячи про польсько-українське пограниччя, маємо справу з більш об’єктивним явищем, а, як свідчить етимологія, воно пов’язане з кордоном, а це – „не

абстрактні лінії на мапі, а причина різноманітних наслідків у людських долях” [6; 35].

Змінність кордонів Кресів призводила до натурального симбіозу культур, що співіснують на одному просторі та функціонально взаємодоповнюються. Відірвані (віддалені) від національно-культурно центру етнічні групи стають приречені до коекзистенції в натуральному середовищі. Згодом з'являється явище генетичного білінгвізму, що поліпшує комунікативні потреби мешканців пограниччя та дозволяє осмислено сприймати елементи культури сусідів. У свою чергу, суспільна одиниця, тобто окремо взята особистість, керуючись власною автономією, може акцептувати чи не акцептувати культуру навколишнього середовища, проте аж ніяк не може уникнути її впливу.

Отже, можна зробити висновки про співіснування на Кресах кількох субкультур і виділити у рамках спільної кресової культури сегмент польський, український і т. д. Суспільні одиниці об'єднуються на підставі спільних проблем, етнічних, релігійних та мовних ознак, створюють відповідні норми, цінності, зразки, яких дотримуються, одночасно становлячи підкультуру певної спільноти.

Культура кресового суспільства для членів кожної суспільної групи являє собою своєрідний символічний *універсум*, в якому обертаються мешканці пограниччя, суспільні одиниці. *Універсум* характеризується всебічністю і всеохопністю: він визначає цінності та норми, формує візію себе і всього світу, чуттєвість та поведінку, оцінку минулого та бачення майбутнього, форми творення та способи використання похідних культур. Кожний символічний *універсум* є продуктом всіх його членів: найвидатніших митців, а також не відомих нікому особистостей, тому що всі в ньому реалізуються як люди [12; 29-30].

Слід зазначити, що, крім психологічно-суспільного змісту, Кресам властива категорія відкритості. Саме відкритість та змінність території України, на відміну від американського західного кордону, який сформував державу США і дух нації, визначили її специфіку. Відкриті кордони вплинули

на характер і політичні інституції поляків, угорців, а також козаків і майбутніх українців. Виникало надзвичайно оригінальне сплетіння впливів польських, українських, візантійських з орієнталізмом перським і татарсько-турецьким [14; 25]. Власне перехідний характер польсько-українського пограниччя сприяв культурній адаптації, інтеграції та амальгамації.

Проте К. Квасневський бачить у Кресах експансію анексійного мислення у категоріях розширення державного простору на національне пограниччя, а отже трактує їх як терени *асиміляції* та *акультурації* [5; 77]. Такої ж думки дотримуються деякі українські дослідники:

Зазвичай для нас поняття креси містять експансивний елемент. Агресія, як і дефензива, мають мілітарний аспект. У нас радше прийнято говорити про пограниччя, про співжиття на цьому терені українців, поляків, євреїв та інших націй [7; 290].⁴

Проте не всі вчені бачать таку загрозову акультурацію, вважаючи, що *складена етнічна мозаїка з трудом піддавалася процесам асиміляції, іноді зазнавала внутрішньої культурної конвергенції. Виникала тоді специфічна „кресова культура”, а навіть мова, що була конгломератом рідних та чужих мов, що з часом могло doprowadити до окремої національної тотожності і, як наслідок політичної свідомості та відцентрових тенденцій, до власної державності [4; 48].*

Пригадаємо, що *польська культура не є однорідною, у ній існують орієнтальні елементи: українські, татарські, білоруські, литовські і так далі. [13; 330]* Отже сусідство культур сприяло двосторонній інтерференції та гетерогенності регіональної субкультури, доказом чого може бути факт білінгвізму мешканців розглядуваного пограниччя, у тому числі польських письменників. Діалогічний ефект пограниччя проявляється не тільки у змісті творів, а й також у способі вираження, тобто у лексиці, у складових елементах образу, у жанрових стилізаціях тощо [15; 19].

⁴ Наводимо цитату мовою видання, де був опублікований виступ: Oczywiście dla nas pojęcie kresów zawiera element ekspansywny. Zarówno agresja, jak i defensywa mieszczą w sobie aspekt militarny. U nas bardziej przyjęte jest mówić o pograniczu, o współżyciu na tym terenie Ukraińców, Polaków, Żydów i innych narodowości.

Українська народна культура поступово входить у побут усіх верств польського суспільства на Кресах, тому українські лексеми та фольклоризми стають невід'ємною частиною літературної творчості. Проте способи їх використання були різними у кожного окремого автора. Від гармонійного застосування в канві твору окремих пісень, думок, прислів'їв, типових образів (наприклад, сліпців-лірників) чи сцен культурно-побутового характеру – до повної стилізації та вживання архаїчних українізмів. Часто рівень фольклоризації твору залежав від аудиторії, на яку він був розрахований, тобто від її естетичного рівня. Іноді перенасичення народними елементами мотивувалися бажанням письменника підкреслити позитивне ставлення та прийняття української культури сусідами-поляками, прагненням відродити колишню кресову спільність.

З моменту польської експансії на схід, тобто після включення пограничних земель до складу Польщі, до сьогодні Креси існують не тільки як факт історико-геополітичний, вони стали частиною літератури та мистецтва взагалі. Художній світ цього простору важко зіставляти зі світом реальним, проте їхня співвіднесеність не викликає жодних сумнівів. На сьогодні важко встановити, яка з двох дійсностей мала більше значення у процесі формування колективної свідомості поляків коронної та кресової Польщі.

Особливий статус прикордонних земель та ситуація на східних рубежах сприяли взаємопроникненню, взаємотворенню та співіснуванню Кресів як геополітичної території та Кресів як продукту свідомості, чуттєвості та досвіду, здобутого спільноту.

Узагальнюючи все сказане нами про Креси, можна констатувати, що синтетичне на першому етапі суспільство Кресів, конгломерат націй, синкретизм культур та релігій, спираючись на попередньо здобутий досвід, пристосувалося до обумовлених реаліями форм існування на пограниччі. Кресівці пристосували та опрацювали загальні механізми функціонування спільної суспільно-культурної системи. Вони створили власний центр, що визначав шкалу цінностей, світогляд, традиції, звичаї, спосіб мислення та

норми поведінки, тобто колективну свідомість. Можна зробити висновок й про специфічність характеру цього суспільства, що жило власним життям, розвивалося без етнічних суспільно-культурних центрів, керуючись власними правилами та закономірностями.

Українські вчені повинні передусім ініціювати обговорення питання українсько-польського пограниччя, яке можна позначати терміном *Креси*, але без прикметника польські. Опрацювання єдиної об'єктивної візії спільного минулого та культурної спорідненості дасть нам можливість правильного прочитання кодів спільноти Кресів. Цілковите відкидання чи ігнорування двосторонніх впливів та факту присутності польської культури на українських землях замість діалогу з нашими сусідами може призвести до „альтернативного монологу”.

1. Denisowa T. Art. pt. “Aranżacja amerykańska tożsamości ukraińskiej lub image Ukrainy we współczesnej literaturze USA”. Materiały dostępne są na stronie internetowej: http://www.kemnan.kiev.ua/kkp/content/publications/conf_books/Lviv_text.pdf)
2. Dragojević S. Pluriculturalism, multiculturalism, interculturalism, transculturalism: Divergent or Complementary Concepts? In: The Challenges of Pluriculturalism in Europe (Susane Baier-Allen i Ljubomir Čučić, ur.). Center for European Integration Studies, Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universitaet Bonn in cooperation with Europe House Zagreb. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, 2000, str. 11-18.
3. Hartley J. “Multiculturalism”. In: T.O. Sullivan, J. Hartley e.a. (eds), Key Concept in Communication and Cultural Studies. – Routledge, London, 1994, p. 189-190.
4. Koter M., Kresy państwowe – geneza i właściwości /w:/ Kresy – pojęcie i rzeczywistość, Pod red. K. Handke, Warszawa 1997, 330 s.
5. Kwaśniewski K., Społeczne rozumienie relacji kresów i terytorium narodowego [w:] Kresy – pojęcie i rzeczywistość, Pod red. K. Handke, Warszawa 1997. 330 s.
6. Lipiński K., Sarmacja Johannes Bobrowskiego [w:] Topika pogranicza w literaturze polskiej i niemieckiej, Pod red. Z.Swiatłowskiego, S.Uljasza, Rzeszów 1998.s. 35.
7. Nachlik Y., Głosy w dyskusji [w:] Kresy – pojęcie i rzeczywistość, Pod red. K. Handke, Warszawa 1997, 330 s.
8. Najder Z. Głosy w dyskusji, Kresy – pojęcie i rzeczywistość, Pod red. K. Handke, Warszawa 1997, 330 s.
9. Sołomadin I. Art. dostępny na stronie: <http://alliance.maidanua.org/node/134>
10. Sołomadin I. Art. dostępny na stronie: http://www.kemnan.kiev.ua/kkp/content/publications/conf_books/Lviv_text.pdf
11. Stricha M., „Multikulturalizm po ukrajinsky”: sprobа „perehnaty ne dohaniajuczny”? [w:] Krytyka-Komentari, 5 czerwca 2003.
12. Suchomłynow L.A., Polśko-ukraińskie kulturne pohranyczczia u prozi Jarosława Iwaszkewycza (topika i funkcjonalnist’), Donieck 2006, 192 s.
13. Uljasz S., Głosy w dyskusji [w:] Kresy – pojęcie i rzeczywistość, Pod red. K. Handke, Warszawa 1997, 330 s.

14. Uliasz S., Literatura Kresów. Kresy literatury. Fenomen Kresów Wschodnich w literaturze polskiej dwudziestolecia międzywojennego, Rzeszów 1994, 245 s.
15. Uliasz S., O kategorii pogranicza kultur / w:/ Pogranicze kultur, Pod red. C. Kłaka, Rzeszów 1997, 270s.
16. Uliasz S., O literaturze kresów i pograniczu kultur. Rozprawy i szkice, Rzeszów 2001, 220s.
17. Zychowska K. Czy Kresy mają historię? // Kresy. Syberia. Literatura / Pod red. E. Czaplejewicza, E. Kasperskiego. – Warszawa, 1995. – S. 235-245.